

Lecturi alternative

Lectura între estetic, etic și empiric: o reinterpretare a literaturii distopice (I)

Dr. Brîndușa Nicolaescu
Facultatea de Științe Politice
Universitatea din București
E-mail: brindusa.nicolaescu@fspub.unibuc.ro

Dr. Brîndușa Nicolaescu este lector la Universitatea București, Facultatea de Științe Politice, unde predă ESP, Academic Writing și un curs despre literatură și politică – “Dystopian Fiction as Social Critique”. Printre domeniile de interes academic se numără metodologiile creative de predare a limbajului academic, critica literară, ficțiunea distopică.

Rezumat

În urma cercetărilor din ultima vreme, în critica literară s-a observat o preocupare sporită pentru receptarea textului literar în mediul academic (de către studenți). Articolul de față își propune să ofere diverse perspective și să ia în considerare diferite niveluri de interpretare a literaturii distopice – dincolo de clișeele care, de exemplu, au dus la confundarea acestui tip ficțional cu genul science fiction – conducând și la conturarea ideii de necesitate a unei bibliografii specializate. Susținem că aceste opere literare presupun analize etice specifice și că necesită o metodologie specifică apropiată de abordarea psihonaratologică, anume de cea empirică.

Cuvinte cheie: *receptare critică, bibliografie specializată, interpretare literară vs. lectură literală, estetic-etic, ficțiune distopică*

Preambul

Ficțiunea distopică a suscitat dintotdeauna un interes aparte atât pentru cititori cât și pentru critica de specialitate. Depășind limitele genului science fiction, cu care se pot uneori intersecta, dar niciodată confunda – într-o perspectivă avizată – distopiile literare presupun fie conștientizarea lucidă a neverosimilitudinii proiectelor utopice, artificioase prin definiție, fie propun scenarii autonome de genul utopic, prin intermediul viziunilor

escatologice amare. Și într-un caz și în celălalt este dominantă preocuparea pentru complexitatea sau ambiguitatea condiției umane și, drept urmare, se stabilește o relație de tip empatic cu lectorul, având ca premisă un cronotop vizionar sau futuristic ambițios care pretinde o abordare inclusivă. Scenariul cu pretenții predictiv-definitive avansează personaje care stimulează reacții de lectură tipice, îmboldind cititorii către identificarea emoțională. Împrumutând terminologia aristoteliană, încercăm în lucrarea de față să subliniem contrabalansarea funcției *poetice* de către cea *retorică* și, mai ales, un continuum al receptării între estetic/etic și empiric. Triadele aristoteliene *ethos-pathos-logos* precum și *eleos-phobos-catharsis* trimit spre tot atâtea repere în vederea înțelegerii receptării din diferite perspective, precum și pentru o mai pertinentă analiză a structurii narative a textelor avute în vedere. Dincolo de noțiunea clasică de retorică a ficțiunii (Booth: 1961), ținem cont și de trecerea de la poetică la retorică (retorica dintre text și lector) în vederea unei fenomenologii, a unei estetici a lecturii. (1) Prima parte a acestui articol stabilește un cadru teoretic, de introducere în abordarea etică a interpretării, urmând ca partea a doua să dezvolte linia empirică a receptării în critica literară, cu exemple concrete de natură psihosonaratologică: având ca suport teoretic studii recente în literatura de specialitate, vor fi analizate diverse niveluri de interpretare ale unor respondenți din mediul academic. Va fi accentuată importanța expunerii cititorilor la o bibliografie specializată corespunzătoare, astfel vom lua în considerare de asemenea efectele accesului la un aparat critic acurat asupra dezvoltării abilităților de receptare critică.

I. Etica lecturii

Punctul de plecare, din perspectivă filosofică, atunci când avem în vedere eticul în raport cu esteticul, este valoarea etică intrinsecă a unei opere artistice („a work's intrinsic ethical value”), pe două fundamente: unul implică atitudinea pe care o transmite opera în virtutea conținutului ei, iar cel de-al doilea, pentru evaluarea etică a aceluși conținut, se referă la calitatea explorării a unui subiect significant din punct de vedere moral. (1) Pe de o parte, fie că opera manifestă sau nu o atitudine (morală) clară în privința problematicii pe care o ridică, în însăși conținutul ei poate pune întrebări importante din punct de vedere etic. Astfel, cercetarea noastră ar viza calitatea conținutului moral aflat într-o lucrare, complexitatea ideilor pe care le transmite, originalitatea și profunzimea prin care sunt prezentate. Pe de altă parte, dacă opera de artă nu pare a conține o parte morală manifestă, atunci, în valoarea ei aparent strict cognitivă, cititorul va găsi, prin explorare etică, valori, virtuți, acțiuni juste, dileme morale. Cognitivul este de fapt într-o relație de interdependență față de imaginativ, esențial creației. Tot astfel, esteticul este dependent de etic, în ceea ce este cunoscută drept „*esthetic-ethical* interaction”. (2) Devine așadar plauzibil ca valoarea etică a unei opere să contribuie măcar parțial la valoarea ei artistică. În acest fel, textele aparținând genului distopic ajung aproape să necesite o investigație etică, prin însuși conținutul lor, uneori mai subtil, alături cu o morală evidentă, ca în „fabulele” politice ale lui Swift și Orwell. Căci în acest caz atitudinea etică nu poate fi separată de calitatea literară a demersului pe care și-l propun, amândouă converg spre valoarea artistică în sine. Opusă acestei viziuni este cea formalistă, pentru care primează criteriul estetic de valoare. Din această

perspectivă, faptul că o operă literară este profund morală, prin aceasta devenind și sursă cognitivă valoroasă, nu îi sporește valoarea artistică /literară, arată în continuare Robert Stecker. Dar chiar și susținătorii unei astfel de viziuni trebuie să admită că aceste trăsături augmentează valorile pe care opera le prilejuiește ca experiență și în felul acesta valoarea etică a operei poate contribui la valoarea operei ca întreg, la profunzimea ei ideatică și semnificativă.

Atunci când textul menține un dialog perpetuu în egală măsură cu cititorul, cât și cu sine însuși, această conversație poate deveni motivație, bază a unei etici a lecturii. Ne referim prin aceasta la o poetică a conștiinței de sine a autorului și a textului, exercitată de către scriitorii care sunt considerați continuatori ai „modelului emmersonian”. (3) O primă referire la implicațiile etice ar avea originea așadar în subiectivitatea dată de atenția acordată articulării textuale, prin care literatura devine conștientă de sine însăși. Pe de altă parte, textul prilejuiește o constantă negociere a sensului, mereu complex și dinamic, textul este o probă pentru înțelegerea noastră culturală, dar și socială. Iar cititorul participă, împreună cu scriitorul, la ‚lupta’ cu limbajul dar și cu *doxa* specifică genului, în condițiile în care subiectivitatea scriitorului ia forma *expresiei* literare, cea care ‚developează’ din spațiul oblic auctorial valori sau tradiții: așadar etica presupune în acest context abordarea funcțiilor culturale de ‚paternitate’, punând în discuție relația, ori mai curând chiasmul scriitură – lectură. (4) „Spațiul oblic” la care face referire Richard Deming (5) ne duce cu gândul la Foucault, pentru care există două principii sau două teme etice fundamentale ale scrisului contemporan: „În scris [este vorba] ... de deschiderea unui spațiu în care subiectul care scrie nu încetează să dispară.”, iar „A doua temă ...: înrădăcinarea scrisului cu moartea.” (6) „Funcția-autor” ar putea fi citită astfel și prin lentila obiectivă a atenției către text în sine, și în sensul unei morți a autorului așa cum o vedea Roland Barthes, precum și în acela a unei necesare retrageri, unei etice reconsiderări a primatului conținutului scris. În această lumină, etica lecturii este strâns legată de ceea ce Miller denumește „close reading” – foarte aproape de ‚literal reading’. Astfel, pe lângă motivația sensului mereu amânat, tendința compulsivă de citire / recitare stă măturie pentru lectura ca pătrundere într-o proximitate a celuilalt pe care numai opera literară poate să o confere. Pe de altă parte, o adevărată etică a citirii trebuie să țină seama de trei elemente majore ale literaturii: figurativul, parabolicul, performativul. Cu alte cuvinte, este vorba de forța unică a literaturii care numește oblic lucrurile, prin intermediul analogiilor fără legătură cu realul; în lipsa mijloacelor de exprimare literală dovedite inoperante, opera literară pleacă de la trop ca unitate figurativă fundamentală, ea însăși devine un trop amplu, o catahreză ironică. (7) De asemenea, opera literară, esențialmente act verbal, fundamentează lumi și înțelesuri (iar în distopii roulul spațiului este fundamental, devenind uneori personaj) exclusiv prin intermediul cuvintelor: cuvintele „performează” sensul în mod parabolic. (8) Și pe această cale se stabilește relația cu alteritatea, pur și simplu șocantă pentru David Goldknopf, de exemplu: în care cineva din interiorul romanului ajunge să vorbească cu cineva din afara romanului. Tocmai în acest spațiu, al stabilirii unei legături inevitabile dintre două entități, găsim o posibilă sursă a eticului. Lectura devine o „co-respondere”, o „acordare”, răspuns „acordat” în funcție de tonul dat de text, „das Treffen des Tones”, o întâlnire dintre „ergon” și „parergon” în interpretarea pe care a dat-o Derrida conceptului kantian: interpretarea vine să completeze textul din interior, cu acel supliment pe care deja îl

conține „parergon”, lege a textului, intrinsec cadru etic de interpretare. (9) Cu atât mai mult cu cât proza, etimologic vorbind, are următoarea menire: este un discurs cursiv, care merge mereu înainte, prin evitarea întoarcerii către sine însăși îngăduie însă tocmai necesara schimbare, transformare, privire înainte, perpetua flexibilitate. (10) Cititul în sine *este* o activitate etică, în liniația lui Lévinas, o întâlnire a privirilor, cititorul este acaparat de cuvintele textului care îi *intorc* privirea în numele scriitorului (11), de aici Champagne definește cele două concepte strâns legate, ale eticii și ale lecturii: etica, în contextul lecturii, ar fi relația eului cititor cu Celălalt, iar lectura ar deveni astfel apropierea Celuilalt de către sine. (12) Etica lecturii beneficiază și de avantajul plasării sub semnul incertitudinii, posibilului, al îndoielii creatoare, ultimamente de beneficiul libertății: ar fi așadar exact acea deschidere, tipică distopiilor, spre infinite “lumi ficționale / posibile” (Pavel: 1986), a căror numitor comun în cazul nostru este imperfecțiunea recunoscută într-un acord tacit între scriitor și cititor. Lectura etică este prin urmare aceea care recunoaște acest inepuizabil schimb nu de informații, ci de intenționalități aflate între credință și îndoială, într-un spațiu epistemologic “imperfect”. (13) Căci literatura nu tinde niciodată spre finit, spre o finalitate ultimă, ea nu pretinde că deține cunoașterea deplină a lucrurilor, ci doar una - limitată și aceea – asupra omului, plecând de la statului ei de a corija distanța dintre asprimea științei și subtilitatea vieții, într-un spațiu al libertății absolute. (14) Iar rolul științei în distopiile literare este esențial, de la Zamiatin și Huxley încoace, dar nu ca punct focal de sine stătător ca în genul științifico-fantastic, ci pentru a lumina contrastul cu o umanitate în pericol de degradare.

Pornind de la conceptul de „ideocultură”, Derek Artridge ajunge la conceptul de o etică a lecturii definită nici mai mult nici mai puțin drept încercare de a face *dreptate* (s.n.) operelor literare, ținând cont de mai multe caracteristici, printre care: respectul pentru alteritatea care astfel ar fi apropiată de sinele lector, responsabilitatea față de caracterul unic al fiecărei opere în parte, caracterul deschis al lecturii mereu imprevizibile, dar și mereu orientate către viitor. (15) Etica lecturii ajunge în acest mod să contureze caracterul fundamental de „specie altoită”, de „eveniment” al literaturii, trăsătură dinamizatoare menită să contracareze încorsetarea dată de etichetările nesatisfăcătoare „entitate” sau „concept”, care nu surprind inventivitatea creatoare niciodată statică, de unde și contrapunctarea obligatoriu egal de inventivă a criticii. (16)

Toate aceste idei își au fără îndoială originea în binecunoscuta carte despre etica lecturii a lui J. Hillis Miller, care arată că literatura este un fel de cauză, nu de efect, iar că lectura implică respectul față de text, fiind un act generator de acte politice, cognitive, iar nu subordonată lor. (17) Dar și mai devreme, în critica literară, a existat o preocupare pentru aspectul etic. Dacă după antichitate, când promovarea virtuții era la loc de cinste, au început să primeze alte valori; după perioada modernistă, scriitori precum F. R. Leavis (1896–1978) atrag atenția asupra rolului primordial al eticii, iar Emmanuel Lévinas (1906–1995) devine un nume important pentru ideea de necesitate a eticii critice în sensul asumării responsabilității față de „celălalt”.

În linii mari, deși critica etică poate fi abordată din mai multe unghiuri, există principiul unanim acceptat conform căruia o operă literară implică relația dintre autor și cititorii săi, relație a cărei natură este primordial etică. (18) O carte fundamentală în acest sens este cea a lui Wayne Booth dedicată eticii în ficțiune, în care întâlnirea dintre autor și cititor este înțeleasă ca întâlnirea dintre etos-urile acestora, trăsăturile pozitive sau

negative caracterizând atât personalitatea autorului, cât și a cititorului care îi „ține companie”. Cele două tradiții etice identificate aici sunt: recunoașterea și respingerea răului, sau îmbrățișarea binelui întâlnit în opera respectivă, așadar excluderea și negarea în căutarea purității pe de o parte, iar pe de alta, deschiderea extremă spre „omenesc”. Booth alege calea de mijloc, căci nici o narațiune nu este numai „bună” sau numai „rea” pentru orice cititor în orice context. Concluzia ar fi că o critică etică nu se poate sprijini pe baze teologice, politice, antropologice, considerate mai degrabă niște „trucuri inutile”, ci ar trebui să presupună un „pluralism critic” în anumite limite (știm și de la Eco faptul că interpretarea *este* limitată). (19) De altfel, Booth era preocupat de aspectul etic încă din cartea sa din 1962, *Retorica romanului*, în care menționa conlucrarea tacită dintre autor și cititor, care e de apreciat dacă generează o judecată morală matură. (20) Or, pornind de la premisa că opera este constituită din acțiuni umane, deducția logică este limpede aceea că forma nu poate fi disociată de acest conținut, care implică în mod necesar semnificații umane, judecări de natură morală. Problema îmbinării chestiunii morale cu cea estetică în opera de artă constituie și preocuparea lui Henry James, care observă că subiectele abordate în cărțile de calitate sunt cele profunde, deci tocmai acelea care ridică și întrebări de ordin moral. (21)

Derek Artridge va aplica acest concept de singularitate a literaturii, văzută ca eveniment cu efecte puternice în lumea culturală, unui autor considerat exemplar pentru ideea de „etică a lecturii”: J. M. Coetzee. (22) În prefața acestei monografii, Artridge e de părere că întrebarea fundamentală pe care o pun operele acestui romancier, întrebare pe care o putem prelua și în studiul de față, este: care este responsabilitatea noastră față de celălalt, față de alteritate? Iar aceasta este o întrebare foarte nimerită în cazul ficțiunii de natură distopică, unde proiecția într-un viitor mai mult sau mai puțin predictibil, mai mult sau mai puțin apropiat, are de obicei o intenție moralizatoare – mai mult sau mai puțin aparentă, în funcție de gradul de reprezentare alegorică, de la fabula pură cu morală evidentă precum *Ferma animalelor*, până la viziunea oarecum suprarealistă din *Invitație la eșafod* de Nabokov). Efectul preventiv este menit să arate grija pentru condiția umană, aspectul profund uman al relației cu alteritatea.

Or tocmai această preocupare se va reflecta și la nivelul personajelor, într-o reprezentare a punerii în discuție a responsabilității de gradul doi, dar și mai departe, ea va merge ca reflectare în relația asumată de cititor cu opera literară respectivă, în mimesisul de gradul trei, dacă preluăm formula ricoeriană. (23) Pe de altă parte, ceea ce încearcă Derek Artridge să demonstreze, pe tot parcursul cărții sale, este mai ales necesitatea unei lecturi literale, nu literare, idee preluată de la Susan Sontag, de pildă, care în anii șaizeci profera valoarea performativă a metaforelor, împotriva interpretării alegorice în căutarea cu orice preț a unui „înțeles”, sau de la Lévinas, care optează pentru menținerea caracterului de eveniment al textului, prin care înțelesul, viu, devine acțiune, în formă verbală. Paradoxal, deși în aparență cea mai elementară contact cu textul în sine, poate cel mai naiv, lectura literală nu reprezintă și interacțiunea cea mai ușoară pe care o prilejuiește actul citirii. Este, până la urmă, vorba de “close reading”, procedură prin care se evită orice abordare alegorică, considerată de critic o adevărată primejdie pentru analiza textului, căci duce la opacizare critică, la îndepărtarea de la literal, sărăcirea sensibilității și singularității lui creatoare. (24) Exact aici regăsim și o posibilă definire antitetice a „eticului” opus „moralei”, sau „codului moral”: de o parte avem opțiunea

deschiderii, disponibilității către text în sensul alterității pe care acesta o reprezintă, de cealaltă – calea bătătorită a semnificațiilor tocite.

Putem menționa ca notabil un studiu dedicat scriitorului german Uwe Johnson, semnat de Colin Riordan, cu titlul *Etica narațiunii*. (25) Autorul consideră că moralitatea a determinat dezvoltarea tehnicii narative, influențând evoluția de la formele tradiționale până la complexitatea dinamică a modernității, care, la nivelul romanelor, a cauzat o modelare într-un „sistem flexibil de forțe narative, condiționate de o decentralizare idiosincronică a autorității narative”. Suntem iarăși puși în fața distingerii între „moral” și „etic” (așa cum ne arată și etica, ramură a filosofiei) aflate în relație de reciprocitate: imperativele morale duc la formarea unui cod și în cazul eticii narative. Alți critici, precum Kate Douglas, se apleacă asupra dimensiunii politice a unei etici a lecturii, în sensul activ și reactiv al acestei practici. (26) „A face dreptate”, expresie despre care vorbesc și Miller și Artridge din perspectiva interpretării, receptării operelor, capătă aici un sens propriu militant, de implicare directă în spațiul civic. Nimic mai potrivit în cazul distopiilor contemporane care militează în mod direct pentru cauze feministe sau pentru ocrotirea mediului înconjurător (ca în romanele lui Margaret Atwood).

Note și referințe bibliografice

- (1) RICOEUR, Paul. *Temps et récit*. Tome III. *Le temps raconté*. Paris: Éditions du Seuil, 1983, p. 243-263 (subcapitolul «Phénoménologie et esthétique de la lecture»).
- (2) STECKER, Robert. Ethics and Esthetics în SKORUPSKI, John. *The Routledge Companion to Ethics*. London and New York: Routledge, 2010. Vezi subcapitolul Art and Ethical Value, p. 29-533.
- (3) *Ibidem*, p. 531-532.
- (4) DEMING, Richard. *Listening on all Sides. Towards an Emersonian Ethics of Reading*. Stanford: Stanford University Press, p. 8-11.
- (5) *Ibidem*, p. 42-44.
- (6) FOUCAULT, Michel. *Ce este un autor? Studii și conferințe*. Traducere de Bogdan Ghiu și Ciprian Mihaiu. Cuvînt înainte de Bogdan Ghiu. Postfață de Corneliu Bilba. Cluj: Editura Idea Design & Print, 2004, p.38.
- (7) MILLER, J. Hillis. *Tropes, Parable, Performative. Essays on Twentieth Century Literature*. Durham: Duke University Press, 1991, p. viii.
- (8) *Ibidem*, p. ix.
- (9) HARVEY, Irene E.. Derrida, Kant and the Performance of Parergonality. În: SILVERMAN, Hugh J. *Derrida and Deconstruction*. New York: Routledge, 2004. p. 70. Cf. SCHUTTER, Dirk de, The Parergonality of Reading. Heidegger reading Hölderlin. În: VERBEECK, Ludo, PHILIPSEN, Bart. *Die Aufgabe des Lesers. On the Ethics of Reading*. Leuven: Peters Publishers, 1992, p. 125-128.
- (10) *Ibidem*, p. 132. „Pr o(r)sa” este derivat din „prorsus”, forma scurtă a participiului trecut „proversus” al verbului „provertere” – „a direcționa înainte”.
- (11) LÉVINAS, Emmanuel. *Sur Maurice Blanchot*. Montpellier: Fata Morgana, 1975, p. 16. „Le regard est saisi par l’oeuvre, les mots regardent celui qui écrit”.
- (12) CHAMPAGNE, Roland A.. *The Ethics of Reading According to Emmanuel Lévinas*. Amsterdam: Rodopi, 1998, p. 1-2.

- (13) WEST, Lori Branch. The Benefit of Doubt: The Ethics of Reading. În RAINSFORD, Dominic, WOODS, Tim, *Critical Ethics. Text, Theory and Responsibility*. Basingstoke: Macmillan Press Ltd., 1999, p. 187-188.
- (14) BARTHES, Roland. *Leçon inaugurale de la chaire de sémiologie littéraire de Collège de France*, Paris: Éditions du Seuil, 1978, p. 18-19: «La science est grossière, la vie est subtile, et c'est pour corriger cette distance que la littérature nous importe. D'autre part, le savoir qu'elle mobilise n'est jamais ni entier ni dernier; la littérature ne dit pas qu'elle sait quelque chose, mais qu'elle sait *de* quelque chose; ou mieux: qu'elle en sait long sur les hommes.»
- (15) ARTRIDGE, Derek. *The Singularity of Literature*, London and New York: Routledge, 2004, p. 21: "embodiment in a single individual of widespread cultural norms and modes of behaviour". See pp. 128-138.
- (16) MILLER, J. Hillis. *Etica lecturii*. Traducere din limba engleză de Dinu Luca. București: Editura Art, 2007, p. 52-58.
- (17) CHILDS, Peter, FOWLER, Roger. (eds.) *The Routledge Dictionary of Critical Terms*. London: Routledge, 2006, p. 74-75.
- (18) BOOTH, Wayne. *The Company We Keep: An Ethics to Fiction*. Berkeley: University of California Press, 1988, p. 485-489. "My choice throughout has been instead the rhetorical or pragmatist choice of a critical pluralism – a pluralism with limits".
- (19) BOOTH, Wayne. *The Rhetoric of Fiction*. Chicago: The University of Chicago Press, 1962, p. 300.
- (20) *Ibidem*, p. 397.
- (21) ARTRIDGE, Derek. *The Singularity of Literature, loc. cit.*, p. 138: "the literary is impure, without fixed borders, liable to contamination and grafting, an event rather than an entity or a concept."
- (22) ARTRIDGE, Derek. *J. M. Coetzee and the Ethics of Reading*. Chicago: University of Chicago Press, 2005, p. xii.
- (23) RICOEUR, Paul. *Temps et récit*. Tome I. Paris: Éditions du Seuil, 1983, p. 101-110.
- (24) ARTRIDGE, Derek. *J. M. Coetzee and the Ethics of Reading*. Chicago: University of Chicago Press, 2005, p. 64.
- (25) RIORDAN, Colin. *Ethics of Narration. Uwe Johnson' Novels from "Ingrid Babendererde" to "Jahrestage"*. London: University of London, Modern Humanities Research Association and the Institute of Germanic Studies, 1989, p. 3.
- (26) DOUGLAS, Kate. *Contesting Childhood. Autobiography, Trauma and Memory*. New Brunswick, New Jersey and London: Rutgers University Press, 2010, p. 152.